

„ЕЗИЦИТЕ“ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ТВОРБА

“THE LANGUAGES” OF THE LITERARY WORK

ОТРАЖЕНИЕТО НА СВЕТОВНИТЕ КУЛТУРНИ ТРАДИЦИИ В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО ДО РАННОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Роберто АДИНОЛФИ

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

E-mail: robertoadinolfi@interfree.it

THE REFLECTION OF WORLD CULTURAL TRADITIONS ON BULGARIAN LITERATURE FROM THE MIDDLE AGES TO THE EARLY NATIONAL REVIVAL

Roberto ADINOLFI

Paisii Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria

E-mail: robertoadinolfi@interfree.it

ABSTRACT: Bulgarian literature has been significantly influenced by foreign cultures since its very beginning, mainly due to the proximity to Byzantium and the prominent role of translations. Echoes of exotic and ancient cultures can be found in Bulgarian literature since the Middle Ages. Books and collections of fables of Indian origin such as Barlaam and Josaphat and Kalīla wa-Dimna became part of the cultural heritage of the South and East Slavs; authors and philosophers from the classical antiquity were often mentioned in Medieval Bulgarian literature. Following the Ottoman conquest, the interaction with the world was made more difficult by the historical circumstances, nevertheless it was never interrupted. The Catholic propaganda in the Bulgarian lands in the 17th century acted as a link between Bulgaria and Western Europe; in the following centuries, the proximity to the Austro-Hungarian Empire and the Danubian Principalities played a key role in this regard. Some of the sources for Bulgarian authors from the early Bulgarian National Revival are part of a rich cultural tradition; this is the case of writers such as Caesar Baronius, Mavro Orbini and Ambrogio Marliani. Besides, Bulgarian literature from the early 19th century was enriched with the first versions of extremely popular tale collections such as Aesop's fables or the Book of Sindbad. The dialogue with the world was further strengthened in more recent times; however, the literary production from the early Bulgarian National Revival shows a significant link to the world literature and culture.

KEYWORDS: translations, world literatures, Middle Ages, natural history, classical antiquity, early Bulgarian National Revival, history

Ролята на преводната литература е от изключително значение още от самото начало на българската книжнина. Малко след покръстването на българите и възникването на българската литература чрез посредничеството на преводните творби старобългарската книжнина се обогатява с познания в областта не само на хуманитарните науки, а и на такива дисциплини като медицина, анатомия, зоология, ботаника, география, астрономия; източниците трябва да се търсят в патристичната и във византийската литература, от които първите български автори черпят разни сведения. Благодарение на тях през късния IX в. българската култура придобива черти, които я сближават със средновековната евразийска културна панорама. Чрез посредничеството на старобългарските автори и преводачи тези познания се разпространяват и в други литератури, които са повлияни от старобългарската култура, като староруската. За значимостта на естествените науки през Българското средновековие ни говорят анатомичните, астрономическите и зоологическите¹ раздели в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. Въз основа на една византийска компилация от първата половина на IX в., дело на монаха Мелетий, която черпи от „История на животните“ на Аристотел, Йоан Екзарх включва в произведението си и части, посветени на естествознанието, като описанието на човешкото тяло (Дуйчев, 1978, с. 47; Алексиева, 1987, с. 19 – 20).

¹ Естествено, някои представи са несъвместими с днешната наука; това е очевидно, например в зоологическите раздели на творбата. Ще цитирам само един пример: прилепите и насекомите са включени сред птиците.

От особен интерес са позоваванията на авторите от класическата античност² в произведенията на най-ранните български творци. В *Шестоднева* Йоан Екзарх цитира такива философи като Платон и Аристотел, но споменава и по-малко познати класически автори, като например Алкмей от Кротон (Алкмеон Кротонски), живял през VI в. пр. н.е.; за някои от споменатите от него философи (Талес, Парменид, Демокрит, Диоген) не се говори в главния му източник – „Хексамерон“ на Василий Кесарийски (Дуйчев, 1978, с. 48). В съчинението си „За буквите“ Черноризец Храбър споменава легендарните основатели на гръцката азбука: Панамид (Паламид), Кадъм, поета Симонид от Кеос, *Епихарий* (комическия поет Епихарм), а също и *Дионисий Граматик*. В творчеството си цар Симеон също обръща внимание на класическата култура, на естествените науки и на дисциплини като граматика и реторика. Чрез исторически хроники като „Историкии“ на Константин Преславски българските читатели се запознават с имената на владетелите на Древна Персия и на египетските фараони от династията на Птолемеите; с такива събития като поражението на Клеопатра от страна на Август; с една хронология на римските и византийските императори от Август до Лъв Мъдри (макар че някои от посочените данни са неточни). Съчинението съдържа също и „астрономически“ елемент; в него има и указания как да се изчислява датата на Възкресението Христово въз основа на слънчевия и лунния кръг. През X или XI в. е преведена „Александрия“, която се разпространява и самостоятелно, и като част от историографски съчинения; много популярна в Средновековна България е и византийската хроника на Йоан Малала (Аретов, 1995, с. 32). Интересът към Александрията и Троянската война приобщава славянските литератури към една много богата световна традиция; през Средновековието тези сюжети са твърде популярни в Европа. Александър Македонски е изключително важна фигура и за ислямските средновековни литератури.

Естествознанието също продължава да буди интерес у българските и славянските читатели през Средновековието, макар че този интерес не е чисто научен, а е подчинен на религията. Ярък пример за това са славянските редакции на гръцкия сборник, известен като „Физиолог“. Описанията на животни, камъни и растения се тълкуват като религиозни символи и нямат голяма стойност от гледна точка на днешните естествени науки. Някои от тези мотиви обаче са широко разпространени в литературите на Средновековна Европа; твърде често в бестиариите се среща отъждествяването на животните с човешките пороци и добродетели, със Спасителя или с Дявола. Някои описания откриваме и у някои от най-изтъкнати представители на Ренесанса като Леонардо да Винчи³; през по-късни епохи религиозното тълкуване постепенно изчезва, но все още се срещат нереалистични зоологически описания⁴.

През Българското и Славянското средновековие не липсват и описания с по-реалистичен характер като превода на „Християнска топография“ на египетския търговец и мореплавател Козма Индикоплевст (VI в.). Авторът решително се противопоставя на твърдението, че Земята е сферична, и творбата му цели да докаже, че „Мойсеевата скиния е представлявала истинския образ на Земята“ (Дуйчев, Кристанов, 1954, с. 438). Според Козма птолемеиската идея за сферичността на Земята не е в съгласие с християнската доктрина. Но независимо от тези представи, с които днешната наука (и дори науката от неговото време) трудно би могла да се съгласи, някои части от работата му имат значителна документална стойност. Благодарение на

² Някои учени акцентират върху факта, че понеже в тези произведения всичко е подчинено на християнската доктрина, истинският характер на античната култура и философия остава неразбран (Дуйчев, 1978, с. 59 – 60); същото обаче би могло да се каже за редица средновековни литератури.

³ Леонардо да Винчи е автор на един бестиарий, който на места силно напомня „Физиолога“ и други съчинения с подобно съдържание; някои описания имат паралели в старобългарски творби като „Шестоднева“ на Йоан Екзарх, които черпят от византийски източници.

⁴ Що се отнася до българската литература, достатъчно е да споменем Беровия „Рибен буквар“, в чиито зоологически раздели все още се срещат някои легендарни представи. Например в описанието на щрауса (на с. 110) срещаме следния пасаж: „Кажат чи това птиче крий глава-та своя в дребак-ат, и му ся струва чи тай ще ся оукрий“. Подобен абзац откриваме и в главния му източник, „Еклогар“ на Димитриос Дарварис (на с. 190). Отблясъци от легендарните и народни вярвания намираме и в други творби на Дарварис като неговата „Εγκυκλοπαίδεια ἀπλοελληνική“ от 1829 г. (пример за това е описанието на саламандъра), където тези представи се редуват с много по-точни и модерни описания на някои животни. Следва да се допусне, че подобни описания се намират и в изворите, от които Дарварис черпи.

дългогодишното му пътуване из Африка, Арабия, Тапрован (Цейлон), в неговото произведение срещаме сведения за далечни народи и за такива животни като жирафи и носорози. „Християнска топография“ се разпространява сред южните и източните славяни⁵, и става за тях извор за географски познания (Динев, Куев, Петканова, 1967, с. 262). Трябва обаче да се има предвид, че невинаги зоологическите описания са напълно акуратни; предполага се, че авторът не е видял наживо всички животни, а с някои от тях се е запознал чрез иконографски извори, като други е видял отдалече или препарирани (Lazaris, 2020, р. 281 – 282). Безспорно е обаче, че подобна творба разширява културните хоризонти на славянските читатели след проникването ѝ в преводните им литератури. Географските описания на далечни страни не представляват единствената допирна точка между славянския свят и екзотичните култури. Чрез византийската традиция литературите на Българското и Славянското средновековие се обогатяват с текстове с най-различен произход. Естетивно, те губят първоначалния си облик и се адаптират към новия културен и религиозен контекст. Пример за това е повестта за Варлаам и Йоасаф, която представлява преработка на житието на Буда. Повестта се разпространява извън будисткия свят, като става част от литературите на мюсюлмански, еврейски и християнски общности и се тълкува в зависимост от религиозния контекст. Съчинението се радва на широко разпространение в Европа и Азия; през XVI в. прониква и в етиопската литература (Lusini, 2005, р. 255 – 256). Съществуват варианти на поне шестдесет езика, включително арабски, иврит, латински, гръцки, етиопски, грузински, многобройни европейски говори и дори японски (Albert, 2008, р. 272). Подобно на „Калила и Димна“ и *Книгата на Синдбад*, за които ще стане дума по-долу, повестта представлява сбирка от разкази, включени в наративна рамка; някои от тези разкази се откриват и в други средновековни съчинения като „Disciplina clericalis“ на испанския покръстен еврейин Педро Алфонсо (XII век), съдържаща и разкази, които откриваме в *Книгата на Синдбад*, в „Калила и Димна“, в *Книгата за седемте римски мъдреци*, както и откъси от апокрифната „Книга на Енох“ (D'Angelo, 2009, р. 18 – 20). Не е установено с категоричност къде е възникнала първата славянска версия на Варлаам и Йоасаф; според Николова (2004, с. 31, 35, 37) най-старата версия е българска, но самата изследователка признава, че проблемът не е окончателно решен (Николова, 2004, с. 41).

Друго произведение с източен произход е повестта за Стефанит и Ихнилат, представляваща превод от византийски модел, който на свой ред е превод от арабски на „Калила и Димна“ – арабския вариант на санскритската „Панчатантра“⁶. „Калила и Димна“ лежи в основата на многобройни преработки на редица европейски езици.

⁵ В славянския средновековен свят не липсват и оригинални творби, в които се говори за далечни страни въз основа на личния опит на съставителите им; пример за това е „Хождение за три моря“ на руския търговец Афанасий Никитин, в което авторът разказва за своето пътешествие в Индия и Етиопия от 1468 г. до 1474 г.

⁶ *Панчатантра* (буквално: пет раздела) е сборник новели, написан на санскритски между II и VI век. Най-ранната версия, с която разполагаме е кашмирската Тантракхяика, която датира от IV – VI в. През VII век е написана т. нар. южноиндийска *Панчатантра*, която е източник за по-късни редакции. Някои версии на *Панчатантра* не са самостоятелни, а са част от други творби, като *Бърхаткатха*. През IX – XI век е съчинен т. нар. *textus simplicior*, който, заедно с по-късна редакция на *Тантракхяика*, лежи в основа на *Панчакхянака*, дело на джайнисткия монах Пурнабхадра. От *Панчатантра* и от друга, неидентифицирана книга черпи Нараяна, автор на *Хитопадеша* (IX – XIV в.). По нареждане на цар Хосров I Ануширван през VI век персийският лекар Бузрое превежда творбата на пехлевийски, основавайки се на една загубена версия. Въз основа на текста на Бузрое, с който днес не разполагаме, са направени сирийската версия на Буд и арабската версия, дело на персиец Ибн ал-Мукаффа (VIII в.), позната като „Калила и Димна“. Арабският текст се разпространява в Западна Европа, където става изключително популярен: през XIII век Йоан от Капуа пише „Directorium humanae vitae“ въз основа на еврейския превод от арабски на равви Йеел. Текстът е преведен от латински на немски от А. Фон Пфор през 1483 г., после и на датски, исландски, испански. Испанският превод от 1493 г., повлиян от немския текст, е източник на „La prima veste dei discorsi degli animali“ на А. Фиоренцуола от 1548 г. и „La moral filosofia“ на А. Ф. Дони от 1552 г. (за справка вж. Voccali, Piano, Sani, 2000, р. 502 – 504; Николова, 1996, с. 7 – 8, 10 – 11, 13). През XIII в. поетът Балдо пише на латински преработка по темата в стихове, известна като „Novus Aesopus“ (Salierno, 2007, р. 78 – 79; Николова, 1996, с. 13). Преводът от арабски на гръцки, дело на Симеон Сит, датира от XI век; гръцкият текст лежи в основа на „Del Governo de' Regni“ на Джулио Нути от 1583 г. (според Пападеметриу авторът на тази редакция не е Джулио Нути, а Франческо Патрици: Papademetriou, 1961, р.

Славянските средновековни преводни литератури са запознати и с поведта за Акир Премъдри. Най-старата позната версия, от V в. пр. н. е., е написана на арамейски (Contini, 2005, p. 113; Contini, Grottanelli, 2005, p. 15 – 21, 40 – 41, 65 – 66). Макар че историята се развива на двора на асирийските царе Сенахериб и Асархадон, мненията на учените не са единодушни по въпроса дали първичната, днес изгубена редакция е била асирийска (Pargola, 2005, p. 91). Поведта се радва на широко разпространение в литературите на евразийските народи⁷; съществуват и етиопски версии, които вероятно датират от XVI в. (Lusini, 2005, p. 255 – 257; Contini, Grottanelli, 2005, p. 37). Персонажът Акир (Ахиахар) се среща и в библейската второканоническа „Книга на Товита“, където е представен като роднина на Товит (по-точно, като братовия му син)⁸. За славянските и румънските текстове, както и за други европейски редакции се смята, че произхождат от една изгубена гръцка версия (Contini, Grottanelli, 2005, p. 37); възможно е славянските версии да са преведени от сирийски. Не е ясно къде и кога е направен първоначалният славянски превод на Поведта – дали в Киевска Рус през XI – XII в., или в България, заедно с цикъла апокрифи за Авраам през X – XI в. (Кузидова, 2015).

Досег със световните културни традиции се осъществява не само чрез официалната литература, а и чрез апокрифната книжнина. Българските и славянски версии на много апокрифи се основават на византийски първообрази, на свой ред представляващи преводи на съчинения с много по-стар произход, които са твърде широко разпространени в литературите на средновековния свят – от Армения до Етиопия, от Арабия до Западна Европа. Апокрифи с дуалистическо-богомилски характер, за които се смята, че са възникнали в България, се разпространяват не само сред съседни народи като гърци и румънци, но и в Западна Европа; връзките между богомилите и катарите са добре известни. Катарската ерес се разпространява почти в цяла Европа.

След османското нашествие културните взаимоотношения с други страни и територии се усложняват, но не секват. Както изтъква Людмила Боева, през турското време „България не е била отделена от Европа с велика китайска стена“ (Боева, 1985, с. 170). Разбира се, българите, които са напуснали страната след османското нашествие, са имали повече възможности за общуване със световната култура. Това забелязваме още от най-ранните етапи на чуждото владичество. По този повод ще спомена Константин Костенечки. От неговите произведения личи, че отражения от световната култура се откриват не само в преводната книжнина, а също и в оригинални творби. Емигрирал в Сърбия след османското завоевание, Константин Костенечки пътува до Ерусалим и превежда от гръцки едно описание на Светите земи; след това пише трактата „Сказание за буквите“. След смъртта на неговия покровител деспот Стефан Лазаревич, Костенечки пише и неговото житие. Тази негова творба е от особен интерес не само заради споменаването на редица фигури от античната култура⁹ (Тукидид, Одисей¹⁰, Орфей, Аристотел, Хермес Трисмегист¹¹), но също и заради сведенията, засягащи съвременни на автора личности и

434 – 437). От византийския текст произлизат южнославянските и източнославянски версии; за първоначалната българска версия се смята, че е възникнала през XIII век (Николова, 1996, с. 164).

⁷ Влияния на поведта откриваме в някои евангелски притчи и пасажи (Деяния 1: 18 – 19); в един епизод от Живоописанието на Езоп (Contini-Grottanelli, 2005, p. 12, 19, 29 – 31, 38, 42, 65, 67-70, 75-76, 78; Grottanelli-Dettori, 2005, p. 167); в „Шахнаме“ на персийския поет Фирдоуси и в индийската „Шукасапата“ или „Книгата на папала“ (Rostagno Giaiero, 2005, p. 248, 250; Contini-Grottanelli, 2005, p. 46 – 47). За връзката между Акир и Езоп говори и Б. Пенев (1976, с. 342 – 343).

⁸ По повод на връзките между „Поведта за Акир Премъдри“ и „Книга на Товита“ вж. Toloni (2005, p. 141 – 165); Contini-Grottanelli (2005, p. 12, 22 – 26, 63 – 66).

⁹ В повечето случаи имената на тези персонажи са свързани с понятия, отнасящи се до християнските догми. Приписването на предсказания за Троицата, за Рождението на Христа и т. н. на личности от дохристиянската античност спада към традиция, датираща от Ранното средновековие (или още по-рано). Тези писания са наречени „теософии“; като техни автори са посочени не само древни писатели и мислители, а дори някои езически божества (Дуйчев, 1978, с. 57 – 58).

¹⁰ Доста любопитно е, че името на Одисей се споменава във връзка с една женска фигура – сръбската княгиня Милица.

¹¹ Легендарният персонаж води началото си от гръцкото божество Хермес и египетския бог Тот. През Средновековието той се цитира много често (Тотоманова, 1993, с. 198; Куев, 1983, с. 66). През XV век монахът Леонардо да Пистоя открива в Македония т. нар. „Corpus Hermeticum“, сборник трактати с

събития, които по пряк или косвен път са свързани със Стефан Лазаревич. В Житието се говори за страни и територии като Китай или града Отрар (в днешния Казахстан) във връзка с Тамерлан; за исторически личности като могулистанския владетел Камар ад-дин; за религиозния реформатор Ян Хус, срещу когото воюва Стефан Лазаревич. Житието на Стефан Лазаревич е посочено от някои изследователи като един от източниците на „История во кратце о болгарском народе славенском“ на Спиридон Габровски, за която ще стане дума по-долу. Преписи на трактата „Сказание за буквите“ се срещат и в някои сборници от XVIII в.

Връзки между българската и западната култура се осъществяват благодарение и на католическата пропаганда от XVII в. Редица български католици се обучават в Италия, особено в Илирийския колеж в Лорето (Илиева, 2012, с. 32). Там те имат възможност не само да се запознаят с бароквата култура на Западна Европа от времето на Контрреформацията, но и да станат част от нея. През 1651 г. в Рим се издава книгата „Абагар“ на католическия автор Филип Станиславов, в чийто текст все още се откриват мотиви, свързани с апокрифната традиция. У българските католици се поражда и национално самосъзнание. Литургията е на славянски език, макар че не може да се говори точно за български, а по-скоро за хърватски (Илиева, 2012, с. 27). Босненският францискански духовеник Петър Солинат, назначен от папа Климент VIII за първи духовен глава на Софийската католическа епископия през 1601 г., построява католическо училище и църква в града. Католически училища са основани от Филип Станиславов, съвместно с Иван Павлов в Търничевица (Трънчовица) и от Илия Маринов в Чипровци (Илиева, 2012, с. 28). Католическият епископ Петър Парчевич дори се опитва да организира освободително движение. През 1688 г. избухва въстание в Чипровци, един град, чиито връзки с католичеството са най-силни; вследствие на това градът е опожарен от турците (Илиева, 2012, с. 34; Динеков, 1944, с. 33 – 34). Но по онова време не само българските католици живеят и работят в Италия и в западните територии. Още през XVI в. във Венеция работят български печатари като софиянеца Яков Крайков, който издава богослужбни книги за православните славяни на Балканския полуостров (Динеков, 1944, с. 35). Значителна от тази гледна точка е фигурата на книжаря Кара Трифун от Скопие, който чрез дейността си допринася за разпространението на славянски печатни книги в Сърбия и България (Пенев, 1976, с. 254; Skowronski, Marinescu, 1992, р. 184). По повод на връзките със Западна Европа, важна роля играят и българите, които през XVIII в. живеят на територията на Австрийската империя. Благодарение на по-сигурната обстановка те имат възможност да пътуват и да се запознаят с общоевропейската култура.

Сред тях могат да се споменат: Велко Попович, който през 1704 г. преписва сборници и летописи в Будим; Марко Тодорович, който финансово подпомага издаването на буквар, създаден от сръбския просветител Захарий Орфелин, за който се смята, че е използван от Петър Берон (Илиева, 2018, с. 8); Атанасий Нескович, който през 1801 г. отпечатва в Будим „История славенно-болгарског народа“, чийто главен извор е „Историята“ на Раич; Партений Павлович (Динеков, 1944, с. 35 – 36; Василиев, 1986, с. 11). Модерният и новаторски характер на Партений Павлович се оспорва от Раймонд Детрез, който акцентира на по-архаичните и „средновековни“ черти на неговия манталитет (Детрез, 2016, с. 35 – 50). Въпреки това не може да се пренебрегва фактът, че в неговата „Автобиография“ срещаме елементи, които дори по косвен път го свързват със западноевропейския културен свят. Освен гръцки и руски той владее латински и италиански, като включва в творбата си пасажи на тези езици, макар че езикът на абзаца на италиански е доста развален; учил е и нехарактерни за епохата му дисциплини като аритметика и Декартова философия. Партений дава сведения относно католическото монашество, което атакува; когато говори за възкачила се на папския престол жена, има предвид вероятно легендата за папеса Йоана. Той споменава и конкретни исторически събития като земетресението в Лисабон, което тълкува като божие наказание срещу португалците заради неблагоприятното им отношение към православните народи. Освен Австрийската империя, много важна роля в българското Просвещение играе и Румъния, където още от ранната възрожденска епоха са активни такива дейци като Партений Павлович, Спиридон Габровски, Софроний Врачански и др. Гръцките

философско-религиозно съдържание. По поръчение на Козимо Медичи съчинението е преведено на латински от философа Марсилио Фичино (1433 – 1499) и става изключително популярно по времето на Ренесанса. Фичино също е смятал Хермес Трисмегист за мъдър езически пророк, предсказал възникването на християнството.

модели продължават да играят важна роля и по време на османската доминация. Съчинението „Съкровище“ на Дамаскин Студит (Венеция 1557 – 1558 г.) е образец за плодовитата българска дамаскинарска традиция. Съдържанието на тези сборници е свързано предимно с религиозни и агиографски сюжети, като българските компилатори черпят сведения за светците от различни източници.

Както неведнъж е отбелязано от Боню Ангелов, жития на български светци се срещат относително рядко. Може да се твърди, че поне до известна степен и агиографската традиция представлява допирна точка със световната култура. В сборниците от XVIII в. се говори за такива известни и почитани от западната църковна традиция светци като Амврозий Медиолански и Силвестър Римски (Ангелов, 1964, с. 126). В дамаскините на автори като Тодор Врачански и Йоан Врачански намираме и версии на „Повестта за Варлаам и Йоасаф“ (Ангелов, 1964, с. 88, 107, 142 – 143, 147). Поради голямото си възпитателно въздействие, особено върху монасите, повестта се преписва често и в нея понякога намираме интерполации; в сборниците на гореспоменатите автори е притурен разказ за българското духовенство и монашество (Ангелов, 1964, с. 107, 147). Тодор Врачански споменава и античните философи Аристотел, Платон, Сократ, а също и събития, свързани с Александър Македонски (Ангелов, 1964, с. 95 – 96)¹². Макар че до значителна степен през XVIII в. в България преобладават съчинения с религиозно съдържание, интересът не е насочен единствено към богословските въпроси. Обръща се внимание и на различни области на знанието като история и граматика. По този повод нека припомним ръкопис на Памво Калоферски, учил в Киев; съчинението възхожда към „Граматиката“ на Мелетий Смотрицки (чиито първи български ръкописни версии се появяват вече през XVII в.), макар че съществуват значителни разлики (Ангелов, 1964, с. 75 – 78). В житието на учителя на Спиридон Габровски – Паисий Величковски, дело на монаха Платон, се говори за „словари разноязычни, библия греческа и славенская, Грамматика греческа и славенская“ (Минчев, 2000, с. 9). Както вече бе споменато, „Сказание за буквите“ на Константин Костенечки фигурира и в някои сборници от XVIII в. Колкото до съчиненията с историческо съдържание, в най-ранния етап на Възраждането историографията не придобива черти, които бихме могли да определим като универсални. Вниманието е насочено не толкова към далечни страни и народи, както през по-късните години, когато чрез преводната литература се разпространяват книги със смесена географско-историческа тематика. Първоначално историческите съчинения говорят по-скоро за Античността, за библейските истории и за българския народ. Въпреки това източниците, на които българските книжовници се позовават, включват твърде престижни автори като Цезар Бароний, чиято голяма роля в световната историография е всеизвестна. Друг автор, който, подобно на Бароний, става достъпен за южнославянските читатели посредством руските печатни преводи, е дубровнишкият бенедиктински монах Мавро Орбини. Макар и двамата автори да са били обект на критики, фактът, че те са част от богатата историографска традиция, едва ли може да оспорва; Бароний дори се смята за един от основоположниците на модерната историография.

По повод на Мавро Орбини Артуро Крония говори за въздействие на Контрареформацията върху южните православни славяни (Cronia, 1940, р. 5 – 7, 31; Крония, 2018). Въздействие на Контрареформацията можем да съзрем и във връзка с „Аналите“ на Бароний, за които се смята, че са били насочени срещу „Магдебургските центурии“, един огромен труд, който е служил на протестантите като извор за борбата срещу папите (Carasso, 1931, р. 755); самият Бароний обаче не споменава за това (Велчев, 1943, с. 14; Nicolini, 1937, р. 225 – 227). В творбата на Бароний не липсват недостатъци. Неговото незнание на еврейски и старогръцки език понякога го води до груби грешки, като например да вземе едно прилагателно за име на несъществуваща светица. Неговата творба се подлага на остра критика от кардинал Пажи и от ватиканския библиотекар Luca Holste (Olstenius), който му приписва осем хиляди фактологически грешки. Въпреки това влиянието на Бароний върху световната историография е значително. Неговата творба се преиздава до 1860 – 1887 г. (Велчев, 1943, с. 15). Няма да се опитвам да изброя писателите и историците, които се позовават на Бароний, а само ще припомня, че неговото име е включено в списъците с автори, фигуриращи в „Il regno de gli Slavi“

¹² Първите възрожденски преводи на *Александрията*, направени от румънски, датират от 1810 и 1816 г. (Алексијева, 1987, с. 148).

(„Царството на славяните“) на Мавро Орбини и „Theatrum politicum“ на Амброджо Марлиани – източниците на Паисиеви и Софрониеви творби¹³; от Бароний черпят и автори, които пишат за България, като Блазиус Клайнер (Дуйчев, 1977, с. 18). Полският йезуит Петър Скарга (1536 – 1612) прави за себе си извлечение на латински от първите седем тома на Барониевата творба. Примасът Станислав Кориковски настоява извлечението да се преведе на полски език, като обхване и останалите части от оригинала. Този полски превод ляга в основата на руските версии. Съществуват ръкописи от XVII в., които са били в обращение в старообрядческите среди (Дел'Агата, 1999, с. 167). През 1719 г. по нареждане на Петър Велики текстът се издава заедно с други творби като „Въведение в историята на Европа“ на Самуел Фон Пуфендорф, „Theatrum Historicum“ на Вилхелм Стратеман и „Царството на славяните“ на Мавро Орбини (Dell'Agata, 1989, p. 10; Dell'Agata, 1990, p. 389; Дел'Агата, 1999, с. 145, 157; Дел'Агата, 2012, с. 18).

Както е добре известно, руското издание на църковнославянски език е един от източниците на Паисиевата „История славянобългарска“, на анонимната „Зографска българска история“ и на „История во кратце о болгарском народе славенском“ на Спиридон Габровски от 1792 г. (Велчев, 1943, с. 19; Дел'Агата, 1999, с. 167). Главните източници на „Зографска българска история“ са второто, разширено издание на „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ на хърватина Андрия Качич Миошич от 1759 г. и „Деяния церковная и гражданская“ на Цезар Бароний (Дел'Агата, 1999, с. 167; Трифонов, 1940, с. 4 – 14). Историята се смята за независима от „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, макар че по въпроса има различни мнения. Според Ю. Трифонов на много места авторът на „Зографска българска история“ използва Паисиевата творба. П. Динеков отбелязва, че е възможно и Паисий да се е ползвал от „Зографска българска история“ (Динеков, 1944, с. 84). Спиридон Габровски изрично споменава имената на Димитър Ростовски, Йоан Зонара, „Буфьер Франзиский“ (става дума за френския географ Claude Buffier, автор на съчинението в четири тома „Pratique de la mémoire artificielle pour apprendre et retenir la chronologie, l'histoire et la geographie“. Paris, 1701 á 1715: срв. Христова, 1992, с. 23), Бароний и Скарга (Динеков, 1944, с. 92; Певев, 1976, с. 596). Споменато е и името на Дамаскин Студит, който погрешно е смятан за съвременник и помощник на Константин-Кирил Философ. Смята се, че един от неговите извори е „Житието на Стефан Лазаревич“ на Константин Костенечки, от което Спиридон е черпил данни за сръбската история (Христова, 1992, с. 25; Златарски, 1900, с. XLIX)¹⁴. Двадесет и три пасажа от „Зографската история“ са включени в Спиридоновата творба (Дел'Агата, 1999, с. 166; Трифонов, 1940, с. 19-25). Вероятно Спиридон е черпил и от Паисиевата „История славянобългарска“ (Динеков, 1944, с. 89-90, 92; Певев, 1976, с. 567, 569 – 570; Златарски, 1900, с. XXXII – XXXIII).

Дел'Агата акцентира върху факта, че руският превод на Орбини „е останал абсолютно неизвестен за анонимния автор на Зографската история и за Спиридон, от което можем да заключим, че тази творба не е била сред текстовете с които са разполагали атонските манастири, нито пък румънските начело с Нямц, където Спиридон е имал възможност да работи“ (Дел'Агата, 1999, с. 170; срв. Дел'Агата, 2012, с. 22). Подобно на Бароний, Мавро Орбини е твърде важна фигура от гледна точка на връзките между Българското възраждане и световната култура. Португалецът Дидак Пир, емигрант в Дубровник, го нарича „нов далматински Тукидид“ (Драгова, 2009, с. 12). Мавро Орбини цитира 286 извора, но за много от тях се смята, че дори не е имал възможност да ги чете (Чиркович, 2012, с. 35; Dell'Agata, 1990, p. 395; Драгова, 2009, с. 20; Драгова, 2012, с. 6)¹⁵. Както вече бе отбелязано, и Орбини, подобно на Бароний, е бил обект на критики. Учените, които са писали за него, неведнъж са го обвинявали в плагиатство. Сред авторите, от които Орбини преписва, Чиркович споменава Винко Прибоевич, Пиер Франческо Джамбулари, Алберт Кранц, Франц Фриз и Франческо Сердонати (Чиркович,

¹³ Някои автори на близки до *Марлиановата книга* творби също се позовават на Бароний; в своя „Tratado de la religion y virtudes“ (вж. по-долу) Педро де Рибаденейра черпи от него и сведения за допитванията на българите до папа Николай I.

¹⁴ За другите извори на Спиридон вж. Христова (1992, с. 22 – 23); Златарски (1900, с. XVI – XLIX).

¹⁵ Според Дел'Агата големият брой цитирани автори отговаря на къснохуманистичния дух на Мавро Орбини (Dell'Agata, 1990, p. 395); Дел'Агата неведнъж подчертава, че у Орбини се откриват къснохуманистични, а не барокови черти (Dell'Agata, 1989, p. 10; Dell'Agata, 1990, p. 395, 401; Дел'Агата, 1999, с. 145-146, 169; Дел'Агата, 2012, с. 19; срв. Brogi-Bercoff, 1977-79, p. 122, 124).

2012, с. 36); някои от тях не са включени в списъка с използвани автори. Броджи-Беркоф говори за плагиатство от страна на Орбини на творбите на Прибоевич или на немски и полски автори като Мартин Кромер и Франциск Иреник¹⁶ (Brogi-Bercoff, 1977 – 1979, p. 133 – 141). Фактът, че името на Прибоевич не е споменато, се обяснява с това, че Орбини не смята трудовете на своите сънародници за особено авторитетни (Brogi-Bercoff, 1975 – 1976, p. 152 – 153). Въпреки това, именно въз основа на творбата на Прибоевич „De Origine Successibusque Slavorum“ Орбини твърди, че Александър Македонски е славянин! Подобно твърдение се открива и в „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ на хърватина Андрия Качич Миошич (Трайков, 2000, с. 66).

Част от Орбиновата творба със сигурност не отговаря на историческа истина – достатъчно е да споменем за идентифицирането на редица германски племена със славяните и приписването на техните подвизи на последните. Акцентът в критиките пада и върху липсата на критическа мисъл у Орбини, за разлика от други автори като Яков Лукаревич (Brogi-Bercoff, 1979, p. 41 – 54). Въпреки недостатъците си и въпреки факта, че е включена в Индекса на забранените книги поради позоваването на православни и протестантски източници, Орбиновата творба е важен извор за редица автори¹⁷. Сред тях могат да се споменат Мартино Роза, автор на една парафраза в стихове на латински („Breve compendium nationis gloriosae totius linguae illyricae“, Madrid, 1638), Гундулич, автор на „Osman“, Качич Миошич и неговата творба „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ (Cronia, 1940, p. 11; Крония, 2018). Николо Томазео също се ползва от Орбини в предисловието от 1842 г. към „Canti illirici“ (Cronia, 1940, p. 11; Крония, 2018). Орбиновата книга е източник и за историографски творби като „Copioso ristretto degli annali di Rausa“ на Giacomo Luccari (Яков Лукаревич), издадена във Венеция през 1605 г.; „Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae“ на Юрай Паткай (Виена, 1652 г.); „Stemmatographia“ на Павел Ритер-Витезович (1700 г.) и едноименното съчинение на Христофор Жефарович от 1741 г. (Cronia, 1940, p. 11; Василиев, 1986, с. 16; Динеков, 1944, с. 47; Крония, 2018), за което се смята, че е повлияло върху Паисиевата „История славянобългарска“ (Василиев, 1986, с. 28; Динеков, 1944, с. 48). Влияния на Орбини се забелязват и в творбите на Джордже Бранкович (Cronia, 1940, p. 11; Крония, 2018); Йован Раич¹⁸ (Cronia, 1940, p. 11; Дел'Агата, 1999, с. 170; Драгова, 1993, с. 12, 17; Крония, 2018), който е вдъхновен и от „Стематография“ и „Хрониката“ на Павел Ритер-Витезович (Драгова, 1993, с. 12); и Василие Петрович (Cronia, 1940, p. 11; Крония, 2018).

Българските католици също са познавали Орбини и са го чели (Велчев, 1943, с. 116; Дуйчев, 1939, с. 39; Крония, 2018; Cronia, 1940, p. 12). Орбини и Бароний фигурират и в обширното заглавие на „Царственика“ на Христки Павлович (1844 г.), където обаче не се споменава името на Паисий. Трябва да се има предвид и това, че у българите от XIX в. представите за Орбини понякога са доста объркани. От две статии, публикувани във вестниците *Дунавска зора* (1860 г.) и *Македония* (1870 г.) личи, че Орбини се е считал за все още жив през онова време! Погрешно се смята, че Орбиниевата творба представлява история на цар Самуил. Тези объркани сведения водят до заблуда и Марин Дринов, който в Пезаро се опитва да се свърже с Мавро Орбини, но по-късно си дава сметка за грешката (Илиева, 2009, с. 131). Фактът, че Орбини е сред източниците на Паисиевата „История“ (макар че невинаги Паисий споделя неговите схващания) би могло да звучи някак си парадоксално, като имаме предвид един епизод от неговия живот. По негово време в Дубровник се извършват тайни приготовления за общо въстание на балканските християни срещу турците; официалната власт на Дубровник не е одобрявала тези планове, опасявайки се турците да не сринат града. Един важен пункт в тази дейност е Млетският манастир, където Орбини е абат. Застанал на страната на управляващите, през 1607 г. Орбини, заедно с монаха Иван, напада с нож Фра Санто, посредника между тайната организация и нейните покровители от Савоя (Драгова, 2009, с. 16; Чиркович, 2012, с. 23).

¹⁶ От двамата автори само Франциск Иреник фигурира в списъка с използвани извори.

¹⁷ Някои учени съзират Орбинови влияния дори в съчинения, които обикновено се смятат за значително по-стари; според Трендафилов българският апокрифен летопис е възникнал не през XI в., както повечето учени смятат, а през XVII в., и също е повлиян от Орбиновата творба (Трендафилов, 2016, с. 6, 9 – 32, 39 – 43).

¹⁸ Раич говори за Орбини и Мавроурбин като за две отделни личности (Dell'Agata, 1990, p. 393 – 394; Дел'Агата, 1999, с. 171 – 172).

Изглежда, че това не е в съзвучие с патриотичните чувства на Паисий, който, естествено, едва ли е знаел за този епизод. Паисий се ползва само частично от Орбиновата книга (Cronia, 1940, р. 19 – 27; Крония, 2018); освен това негов първообраз е руският превод, направен през 1722 г. от Сава Владиславич по нареждане на Петър Велики, който представлява значително съкратена версия (Dell'Agata, 1989, р. 11 – 15; Dell'Agata, 1990, р. 392 – 401; Дел'Агата, 1999, с. 147 – 153, 157, 169; Дел'Агата, 2012, с. 17 – 23). Следователно, в Паисиевото съчинение не се откриват всички отражения от многобройните автори, които фигурират в оригинала на италиански и за които се смята, че дори Орбини не ги е чел. Все пак в Паисиевата „История“ успяват да проникнат някои отблясъци на тази богата традиция, които намират широко разпространение – нека имаме предвид големия брой преписи, някои от които съдържат значителни промени, интерполации и дори откъси от творби на други автори. По този повод ще спомена преписа на Дойно Граматик (Еленския препис, 1784 г.), в който намираме пасажи от сръбска версия на произведението „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ на Качич Миошич, за което също се смята, че е повлияно от Орбиновата книга. Еленският препис лежи в основа на двата преписа на Петко Славейков, който включва и някои гербове, взети от „Стематография“ на Жефарович, върху която също се съзират влияния от Орбини и Бароний (Василиев, 1986, с. 16, 18). Откъси от творбата на Качич Миошич вдъхновяват и други Славейкови произведения (Димова, 2000, с. 129). Сред преписвачите на Паисиевата „История“ фигурира и друга ключова личност от Възраждането – поп Стойко, по-късно известен като Софроний Врачански.

Голяма част от неговото творчество се състои от преводи, като най-забележителното изключение е неговата автобиография, известна като „Житие и страдания грешнаго Софрония“. На богатата му преводаческа дейност се дължи проникването в българската литература на творби, чиято роля в световната културна панорама е значителна. Софрониевите преводи съставляват изолирана група¹⁹, тъй като по-късните български версии на редица творби не са пряко свързани с тях. Във Втория видински сборник срещаме първия новобългарски превод на Езоповите басни, който предхожда тези на Неофит Рилски, Йоан Емануилович, Петко Славейков и др. (Алексиева, 1987, с. 114; Аретов, 2004, с. 105). Смята се, че първообраз на Софрониевия превод е новогръцкият текст на Йоанис Патусас. Заслугата на Софроний е в това, че запознава читателите си с творчеството на ключова фигура от древногръцката литература. Трябва обаче да се припомни, че подобно на това, което забелязваме в други Софрониеви преводи, на места се срещат и неточности и недоразумения: например, говори се за Зевс и за Диа като за две отделни божества (Алексиева, 1987, с. 120).

Изключителен интерес представлява друга творба от Втория видински сборник, т.е. „Митология Синтипа Философа“²⁰. Става дума за една от многобройните версии и преработки на цикъла, известен като „Книга на Синдбад“, който, подобно на „Калила и Димна“, се радва на твърде широко разпространение в световните литератури. Произходът на цикъла не е установен със сигурност. Главните теории са две: според традиционната теория основата на Книгата е индийска, а според другата теория творбата е възникнала в средновековна Персия. Източните текстове, с които разполагаме, включват сирийската версия (ок. X в.), гръко-византийската (XI в.), три персийски версии, еврейската „Мишле Сендебар“ (XII–XIII в.), испанския „Libro de los engannos, et assayamentos de las mugeres“ (1253 г.), както и по-късни арабски преработки, някои от които са включени в редакции на други цикли като „Сто и една нощ“ и „Хиляда и една нощ“. Съществуват и второстепенни разклонения: „Четиридесетте везири“ (на турски), дело на Шехзаде (1421 – 1451 г.); персийският „Bakhtyār-nāma“, или „Десетте везири“, преработка по темата с персийски произход, която съществено се различава от другите източни версии и по-късно е преведена на редица азиатски езици, включително и на малайски, като по този начин се разпространява по изток, отколкото познатите версии на „Книгата на Синдбад“. По неустановени пътища творбата се разпространява в Западна Европа, където се разделя на два клона – „Долопатос“, съставен на латински от лотарингския монах Жан дьо От-Сей към края на XII или в началото на XIII в., по-късно преведен на френски и преработен в стихове от поета

¹⁹ Обаче през 1850 г. е направен препис на Втория видински сборник, дело на Поп Атанас (Кръстьо) от Разград.

²⁰ Другаде съм анализирал по-подробно историята на творбата и нейното проникване в българския и славянския литературен контекст.

Ербер; и „Книга за седемте римски мъдреци“. Вторият клон е изключително плодотворен – разпространява се почти по цяла Европа, от Испания до Русия, от Италия до Исландия, като съществува дори американска версия. Освен безбройните версии в проза и в стихове през XIII в. във Франция се пишат дори някои „продължения“ на историята („Marques de Rome“, „Laurin“, „Cassidorus“, „Helcanus“, „Pelyarmenus“, „Kanog“). През по-късна епоха са направени и театрални преработки. Византийската редакция, дело на граматика Михаил Андреопулос (XI в.), заляга в основата на преработки, от които най-накрая произлиза новогръцката печатна версия, която е модел за българските, сръбските и румънските варианти. Съществуват и български версии на „Четиридесетте везири“, като най-старата от тях (1858 г.) е дело на Елена Мутева, която превежда от руската версия на Василий Григориев. Подобно на Езоповите басни, Софрониевата преводна творба „Митология Синтипа Философа“ е най-старата българска редакция на цикъла, с която сме запознати. През 1844 г. е обнародван преводът на Христаки Павлович, а второто издание на същия превод датира от 1854 г. Текстът на Павлович лежи в основата на някои анонимни преработки, най-късната от които е от 1926 г. Във Втория видински сборник срещаме и първото позоваване на „Бертодул Философ“ (Аретов, 2004, с. 107; Skowronski, Marinescu, 1992, р. 215 – 216). По всяка вероятност става дума за *Bertoldo*, героя на романа „Le sottilissime astuzie di Bertoldo“ на италианския писател Джулио Чезаре Кроче. Първата българска печатна версия на книгата на Кроче, преведена от гръцки, е дело на Христо поп Василев (1853 г.). И при компилирането на т. нар. „Книга за трите религии“ Софроний черпи от разнообразни извори. Частта, засягаща юдаизма, се основава на гръцкия превод на книгата „Riti e costumi degli ebrei confutati“ на италианския покръстен евреин Паоло Медичи, издадена за първи път през 1736 г. и по-късно преведена на други езици като латински (1758 г.) и унгарски (1889 г.). Разделът за исляма се основава на руския превод от 1722 г. на „Sistema de religione et statu Imperii Turcici“ на Димитрие Кантемир. Един от източниците за раздела за християнството е съчинение, което се приписва на Петър Могила (Dell'Agata, 2006, р. 152 – 155).

Бих искал по-подробно да се спра на друго произведение, което Софроний превежда два пъти: „Theatrum politicum“ на италианския духовник Амброджо Марлиани, публикувано за пръв път в Рим през 1621 г. и преиздадено многократно²¹. Дълго време в България погрешно се е смятало, че гръцкият текст, от който Софроний превежда, представлява превод на „Театрум Хисторикум“ на немца Вилхелм Стратеман, протестантски епископ на Оснабрюк (1656)²². За разлика от Стратеман, Марлиани е стриктен католик, работил при папската курия. Би било логично да се съзират влияния на Контрареформацията и в Софрониевите преводи на неговата книга. Доста любопитно, Людмила Боева свързва творбата с идеологията на Немската реформация²³ поради нейното сходство с „Възпитаването на християнския владетел“ на Еразъм Ротердамски²⁴ (Боева, 1985, с. 167 – 175). По структура и съдържание Марлиановата творба е

²¹ По повод на връзките на творбата с европейската и световната култура вж. Аретов, 2004, с. 111 – 117; Аретов, 2013, с. 172 – 180.

²² Грешката се открива за първи път у А. Теодоров-Балан (1906, с. 36). През 1963 г. В. Киселков идентифицира латинския прототип с „Театрум Политикум“ на Марлиани (Киселков, 1963, с. 185), като ученият придава заслугата за това на немския славист Н. Рандов. Творбата на Стратеман е преведена на руски през 1724 г. от Гаврил Бужински по нареждане на Петър Велики. Всъщност тя е далеч от Марлиановото произведение – става дума за историческо съчинение в по-тесен смисъл, което не е посветено на поведението на владетелите.

²³ Людмила Боева се спира и върху факта, че „и преди Софроний до България са достигнали веяния на Немската реформация, и то още през бурния XVI в.“ (Боева, 1985, с. 170). Като примери Боева споменава цитирането от страна на Еразъм на български църковни автори, интереса към богомилството, проявен от Филип Меланхтон и Матей Флаций Илирик, организатора на „Магдебургските центурии“. Според Боева би било преувеличено да се говори за пряко въздействие на богомилството върху Реформацията, но има „определени връзки и съотношения“, за които много са допринасяли личните контакти между представители на Немската реформация и дейци на гръцката църква като солунчанина Димитър Мизица, за когото И. Снегаров предполага, че е българин по произход (Боева, 1985, с. 170).

²⁴ Някои учени смятат, че отражения от произведенията на Еразъм Ротердамски се откриват и в „Буквара“ на Петър Берон, и в „Еклогар“ на Дарвар във връзка със споменаването на неаполитанския крал Алфонсо Арагонски. Не е ясно обаче дали появата на крал Алфонсо Арагонски в сборника на Дарвар е пряка, или е „опосредствена заемка от западноевропейски източник“ (Илиева, 2018, с. 14).

близка до други, които спадат към категорията на антимакиавелистката литература. Сред тях могат да се споменат „*Institutio principis cristiani*“ (1516) на Еразъм Ротердамски, „*Tratado de la religion y virtudes que deue tener el principe christiano*“ на Педро де Рибаденеяра (1595), „*Il Principe Christiano Politico*“ на Джачинто Гучи (1630) и „*Idea de un Príncipe Político Christiano*“ на Диего Сааведра Фахардо (1640).

Познати са различни съчинения, в чиито заглавия фигурира думата *Theatrum*: „*Theatrum Politicum tripartitum in utramque partem*“ на Reinhard Koenig (1622); „*Theatrum vitae civilis ac sacrae*“ на Edward Weston (1626); „*Theatrum Historicum theoretico-practicum*“ на Matthia Christianus (1668); енциклопедията „*Magnum Theatrum Vitae Humanae*“ на Laurentius Beyerlinck (1631); „*Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum*“ на Johann Christian Lünig (1719 – 1720), посветено на придворните церемонии и др. Метафората се среща не само в заглавията, а и в самите текстове, включително и в по-късни такива, които подражават на стила от XVII в.²⁵

В славянските текстове, на думата *theatrum* съответстват термини като *позорище*²⁶, *позор*, *зрелище* (срв. Боева, 2004, с. 64). За разлика от други антимакиавелистки произведения Макиавели не се споменава в заглавието на Марлиановата творба. Обаче в някои пасажии е ясно, че става дума за Макиавели, макар и неговото име да е премълчано. На едно място се говори за един философ *sui temporis macula*, „петно за своята епоха“, според когото владетелите трябва да бъдат силни като лъвовете и хитри като лисици; подобно твърдение срещаме във „Владетелят“.

Някои от примерите, които срещаме в Марлиановата книга, се откриват също у други автори. Примерът за Филип Македонски, който се радва не толкова заради това, че се е родил синът му Александър, колкото заради това, че той се е родил по времето на Аристотел, се среща и у Koenig²⁷. Споменаването на Митридат, който говорил езичите на подчинените му народи, се среща у Марлиани, у Koenig и у Еразъм Ротердамски²⁸. У Еразъм срещаме примера как Филип Македонски освободил пленник, който му дал полезни съвети как да седи достойно на престола, и за философа Карнеад, според когото владетелите се научават само да яздат добре, понеже ласкателите никога не смеят да ги опровергават. Марлиановият текст е особено близък до Рибаденеяра – на много места двамата автори прибегват до идентични примери. Ще спомена възхвалата на испанските крале, на които, като Божие възнаграждение след изгонването на евреите, дело на Фернандо и Исабела, е дадено да открият Новия свят.

Новогръцкият превод на латинския текст датира от XVIII в. Първоначално този превод се разпространява под формата на ръкопис (Samariano, 1941, р. 220 – 223). Съществуват три издания на гръцкия текст: в Лайпциг през 1758 и 1776 г. и във Венеция през 1802 г. В гръцките печатни версии, отпечатани от 1758 г. нататък, преводът се приписва на Николаос Маврокордатос (1670 – 1730 г.), фанариотски княз на Молдавия и Влашко и книжовник. И в трите издания се среща една и съща печатна грешка: *Маврокодрáтов* вместо *Маврокордáтов*; същата грешка откриваме и в предговора на Софрониевото „Гражданское позорище“.

Според Ариадна Камариано авторът на гръцкия превод не е Николаос Маврокордатос, а Йоанис Аврамиос, както свидетелстват предговорите на някои ръкописи (Samariano, 1941, р. 233 – 234). Гръцкият текст е бил модел за българските и влашките версии, ръкописни и печатни, но в пролога на един румънски ръкопис, дело на някой си даскал Стоика, се говори за

²⁵ Така например в предисловието към романа „*I Promessi Sposi*“ („Годениците“) на италианския писател Алесандро Манцони, за който авторът твърди, че е черпил от ръкопис от XVII в., като цитира откъси от фиктивния ръкопис. Във въпросния пасаж по повод на историята четем: „*Nella quale si vedrà in angusto Teatro luttuose Traggedie d'horrori, e Scene di malvaggità grandiosa, con intermezi d'Imprese virtuose e buontà angeliche, opposte alle operationi diaboliche*“.

²⁶ Думата *Позорище* се среща и в предисловието към Паисиевата „История славянобългарска“, където четем: „*Хощеши ли видети аки на позорище игру мира сега [...] чети истории*“. Както голяма част от Паисиевото предисловие, и този пасаж е заимстан дословно от църковнославянския превод на творбата на Бароний, като само някои думи са променени; например в първообраза четем: *комедию* вместо *игру*; *в дому сея побывати* вместо *в дому седети*. Главата, посветена на ползата от Историята, е дело на руския преводач или редактор, а не идва пряко от латинския текст на Бароний (срв. Велчев, 1943, с. 18).

²⁷ Същият пример се среща и в Бероновия „Рибен буквар“.

²⁸ Примерът се среща и в първата глава на Софрониевите „Философския мудрости“; първите глави на „Философския мудрости“ не съвпадат с тези на Марлиановия оригинал (вж. по-долу).

църковнославянски първообраз (Ştrepel, 1992, p. 402). На славянски езици съществува полски превод от 1771 г. (Bozza, 1949, p. 168), както и руски, издаден в два тома през 1787 г., със заглавие „Правосудный судья, или зрелище политическое“. Руският превод е направен от латинския текст и представлява съкратен вариант, чиято последователност не следва напълно тази в оригиналната творба. Дело е на Ефим Веденский, професор в Семинарията в Москва.

В гръцкия текст срещаме промени в сравнение с латинския оригинал. Някои от тях засягат религиозния елемент: типични за католическата вяра схващания се заменят с други, по-подходящи за православната. Например един афоризъм на свети Франциск се приписва на Йоан Златоуст; на един пасаж от латинския текст, където има алюзия за Събора в Тренто, в гръцкия съответства пасаж, в който се говори по-общо за „светите богослови“: καθώς λέγουσιν οἱ ἱεροὶ Θεολόγοι. В творбата на Марлиани неведнъж Испанската империя се посочва като пример за набожност и християнски добродетели. Гръцкият преводач на места заменя Испания с Русия, приписвайки на Руската империя и на нейните царе характеристиките, дадени за Испанската империя и нейните монарси. В гръцкия текст Фернандо и Исабела са заменени с цариците Анна и Елисавета Петровна. Това впрочем ни кара да мислим, че ако е правилно датирането на гръцкия превод от латински около 1713 г., както и приписването му на Йоанис Аврамиос, споменаването на цариците Анна и Елисавета е добавено по-късно от друга ръка.

Йоанис Аврамиос умира през 1718 г., дванадесет години преди началото на царуването на Анна и двадесет и четири години преди началото на царуването на Елисавета. Дори и Николаос Маврокордатос не е бил жив по време на царуването на Елисавета. Стига се дотам, че откриването на Новия свят се приписва на руските царе. В гръцкия текст изглежда става дума за Нова земя (ὁ καλούμενος, νόβαζεμλα). Във „Философския мудрости“ Софроний интерполира едно отнасяне до Катерина II, основателка на академии и училища във всички градове, а в „Гражданское позорище“ е добавено едно отнасяне до Петър Велики.

В структурата на двата Софрониеви превода („Философския мудрости“, част от Втория видински сборник от 1802 г. и „Гражданское позорище“ от 1809 г.) съществуват значителни разлики. В „Гражданское позорище“, както и в гръцкия текст и в оригинала на Марлиани, главите са тридесет, а във „Философския мудрости“ са само двадесет и три. Първите три глави от „Философския мудрости“ съдържат само няколко абзаца от текста на Марлиани. Едва от четвъртата глава нататък (отговаряща на седма глава от гръцкия текст и от „Гражданское позорище“) наблюдаваме известно съвпадане на двата текста. От единадесета глава, отговаряща на седемнадесета глава в „Гражданское позорище“, редът на главите в двата текста не съвпада.

И в „Гражданское позорище“, и във „Философския мудрости“ пасажи, налични в гръцкия текст, се пропускат, докато във „Философския мудрости“ се откриват значителни интерполации. Творбата на Марлиани изобилства със сведения, отнасящи се до най-различни полета на знанието: философия, история, география, позовавания на автори от Античността, от Средновековието, от Ренесанса. Те преминават и в гръцкия текст, но с известни промени. Допълнителни промени намираме и в Софрониевите текстове, наред с някои недоразумения. При допълненията са допуснати някои грешки: Катон цар; Одисея философ (Алексиева, 1987, с. 33). Някои сведения за исторически персонажи са объркани. Например във „Философския мудрости“ фигурата на италианския философ Джовани Пико дела Мирандола се вдвоява и във въпросния пасаж четем: „Ион Пикон попитал Мирандула господаря“. Грешката не се открива в съответния пасаж от „Гражданское позорище“. На места Софрониевият превод е наивен, за което ще посоча само един пример: думата „λαγωνικά“ („хрътки“) е преведена като „зайци“, което не изглежда съвсем адекватно – става дума за двора на „Амедяй господар, що бил после папа римский по соборному совету“, където наистина би било по-логично да се срещат ловни кучета, а не зайци. Естествено, приписването на изгонването на евреите и откриването на Новия свят на руските царе не отговаря на историческата истина.

Въпреки това преводът на такъв текст като Марлиановата творба, дело на ерудиран писател от Папската курия, част от богатата европейска антимакиавелистка литература, книга, в която тезите се мотивират въз основа на многобройни примери от най-различни сфери, безспорно отваря нови перспективи за читателите от онова време и въпреки допуснатите грешки и неточности им осигурява достъп до богата културна традиция. През по-късните фази на Възраждането връзките със световната култура се засилват; но ранната възрожденска традиция, подобно на средновековната култура, от която понякога черпи, също се включва в световния

контекст, макар и по свои начин и със специфични черти.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Алексиева, А. (1987)** Преводната проза от гръцки през Възраждането. София: Издателство на БАН, 290 с. (*Aleksieva, A. Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 290 s.*)
- Аретов, Н. (1995)** Българското възраждане и Европа. София: Кралица МАВ, 266 с. (*Aretov, N. Balgarskoto vazrazhdane i Evropa. Sofia: Kralitsa MAB, 266 s.*)
- Аретов, Н. (2004)** Повествователят Софроний и диалога му със света (Наблюдения върху Втори видински сборник). – В: Софроний Врачански. Сборник изследвания. София: Академично издателство Проф. М. Дринов, с. 103 – 122. (*Aretov, N. Povestvovatelyat Sofroniy i dialoga mu sas sveta (Nablyudenia varhu Vtori vidinski sbornik). – V: Sofroniy Vrachanski. Sbornik izsledvania. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. M. Drinov, s. 103 – 122.*)
- Аретов, Н. (2013)** Софроний Врачански и европейската култура: предпочитания и желаниа на изследователите. – В: Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време. София: УИ Св. Климент Охридски, с. 165 – 180. (*Aretov, N. Sofroniy Vrachanski i evropeyskata kultura: predpochitania i zhelania na izsledovatelite. – V: Sofroniy Vrachanski – knizhovnik i politik ot Novoto vreme. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski, s. 165 – 180.*)
- Боева, Л. (1985)** Софроний Врачански и идеологията на немската Реформация. – В: Българо-немски литературни и културни взаимоотношения през XVIII и XIX век. София: Издателство на БАН, с. 158 – 175. (*Boeva, L. Sofroniy Vrachanski i ideologiyata na nemskata Reformatsia. – V: Balgaro-nemski literaturni i kulturni vzaimootnoshenia prez XVIII i XIX vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 158 – 175.*)
- Боева, Л. (2004)** Русская книжность в жизни и деятельности Софрония Врачанского. – В: Софроний Врачански. Сборник изследвания. София: Академично издателство Проф. М. Дринов, с. 51 – 79. (*Boeva, L. Russkaya knizhnost' v zhizni i deyatel'nosti Sofronia Vrachanskogo. – V: Sofroniy Vrachanski. Sbornik izsledvania. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. M. Drinov, s. 51 – 79.*)
- Василиев, А. (1986)** Предговор. – В: Жефарович, Христофор. Стематография. София: Наука и изкуство, 1986. (*Vasiliev, A. Predgovor. – V: Zhefarovich, Hristofor. Stematografia. Sofia: Nauka i izkustvo.*)
- Велчев, В. (1943)** Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата История. София: С. М. Стайков, 120 с. (*Velchev, V. Otets Paisiy Hilendarski i Tsezar Baroniy. Prinos kam izsledvane izvorite na Paisievata Istoria. Sofia: S. M. Staykov, 120 s.*)
- Дел'Агата, Дж. (1999)** Студии по българистика и славистика. София: Лик, 226 с. (*Del'Agata, Dzh. Studii po balgaristika i slavistika. Sofia: Lik, 226 s.*)
- Дел'Агата, Дж. (2012)** Паисий Хилендарски и руската версия на „Царството на славяните“ от Мавро Орбини. – В: Царството на славяните: история от Дон Мавро Орбини от Рагуза, Абат от Млетския орден; превод от старориталиански Симеон Тодоров, Елица Попова. София: Дамян Яков: ОКИ Столична библиотека, с. 5 – 16. (*Del'Agata, Dzh. Paisiy Hilendarski i ruskata versiya na „Tsarstvoto na slavyanite“ ot Mavro Orbini. – V: Tsarstvoto na slavyanite: Istoria ot Don Mavro Orbini ot Raguza, Abat ot Mletskiya orden; prevod ot staroitalianski Simeon Todorov, Elitsa Popova. Sofia: Damyan Yakov: OKI Stolichna biblioteka, s. 5 – 16*)
- Детрез, Р. (2016)** Партений Павлович revisited. // *Литературна мисъл*, № 2, с. 35 – 50 (*Detrez, R. Parteniy Pavlovich revisited. // Literaturna Misal, № 2, s. 35 – 50.*)
- Димова, В. (2000)** Рецепцията на Андрия Качич Миошич в България. – В: Българи и хървати през вековете. Андрия Качич Миошич и българите. София: Гутенберг 2000, с. 132 – 134. (*Dimova, V. Retseptsiata na Andria Kachich Mioshich v Balgaria. – V: Balgari i harvati prez vekovete. Andria Kachich Mioshich i balgarite. Sofia: Gutenberg 2000, s. 132 – 134.*)
- Динев, П. (1944)** Първи възрожденци. София: Българско отечество, 180 с. (*Dinekov, P. Parvi vazrozhdentsi. Sofia: Balgarsko otechestvo, 180 s.*)

- Динев, П., К. Кувев, Д. Петканова (1967)** Христоматия по старобългарска литература. Второ подобро издание. София: Наука и изкуство, 538 с. (*Dinekov, P., K. Kuev, D. Petkanova. Hristomatia po starobalgarska literatura. Vtoro podobreno izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo, 538 s.*)
- Драгова, Н. (1993)** Йован Раич – историк на България. – В: Раич, Й. История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби. Откъси. София: Наука и изкуство, с. 7 – 34 (*Dragova, N. Yovan Raich – istorik na Balgaria. – V: Raich, Y. Istorija na vsichki slavyanski narodi i nay-pache na bolgari, horvati i serbi. Otkasi. Sofia: Nauka i izkustvo, s. 7 – 34.*)
- Драгова, Н. (2009)** Славянското царство на Мавро Орбини. София: Дамян Яков, 36 с. (*Dragova, N. Slavyanskoto tsarstvo na Mavro Orbini. Sofia: Damyan Yakov, 36 s.*)
- Драгова, Н. (2012)** Историкът. – В: Царството на славяните: история от Дон Мавро Орбини от Рагуза, Абат от Млетския орден; превод от старориталиански Симеон Тодоров, Елица Попова. София: Дамян Яков: ОКИ Столична библиотека, с. 5 – 16 (*Dragova, N. Istorikat. – V: Tsarstvoto na slavyanite: Istorija ot Don Mavro Orbini ot Raguz, Abat ot Mletskiya orden; prevod ot staroritalianski Simeon Todorov, Elitsa Popova. Sofia: Damyan Yakov: OKI Stolichna biblioteka, s. 5 – 16*)
- Дуйчев, Ив. (1939)** Софийската католичка архиепископия през XVII век: Изучаване и документиране. София: Военно-издателски фонд, 203 с. (*Duychev, Iv. Sofiyskata katolishka arhiepiskopia prez XVII v.: Izuchavane i dokumentirane. Sofia: Voennno-izdatelski fond, 203 s.*)
- Дуйчев, Ив., Цв. Кристанов (1954)** Естествознанието в Средновековна България. Сборник от исторически извори. София: Издателство на БАН, 631 с. (*Duychev, Iv., Tsv. Kristanov. Estestvoznaniето v Srednovekovna Balgaria. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 631 s.*)
- Дуйчев, Ив. (1977)** Блазиус Клайнер и неговата История на България от 1761 г. – В: Клайнер, Б. История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. Под ред. на Иван Дуйчев и Карол Телбизов. София: Издателство на БАН, с. 5 – 21 (*Duychev, Iv. Blazius Klayner i negovata Istorija na Balgaria ot 1761 g. – V: Klayner, B. Istorija na Balgaria ot Blazius Klayner, sastavena v 1761. Pod red. na Ivan Duychev i Karol Telbizov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 5 – 21*)
- Дуйчев, Ив. (1978)** Древноезически мислители и писатели в старата българска живопис. София: Септември, 183 с. (*Duychev, Iv. Drevnoezicheski mislители i pisатели v starata balgarska zhivopis. Sofia: Septemvri, 183 s.*)
- Златарски, В. (1900)** Предговор. – В: Спиридон, иеросхимонах: История во кратце о болгарском народе славенском. Сочинися и списася в лето 1792. Стохми за изд. София: Св. Синод на българската църква, с. I – LIII (*Zlatarski, V. Predgovor. – V: Spiridon, yeroshimonah Istorija vo krattse o bolgarskom narode slavenskom. Sochinisy i spisasya v leto 1792. Stohmi za izd. Sofia: Sv. Sinod na balgarskata tsarkva, s. I – LIII*)
- Илиева, Б. (2009)** Всички пътища водят към Рим (българи, посетили Италия през XVIII – XIX век). // Езиков свят, № 1, с. 129 – 132 (*Ilieva, B. Vsichki patishta vodyat kam Rim (balgari, posetili Italia prez XVIII – XIX vek). // Ezikov svyat, № 1, s. 129 – 132*)
- Илиева, Б. (2012)** Италия и културата на българското Възраждане. Преводи и литературни влияния. Благоевград: Университетско издателство Неофит Рилски, 244 с. (*Ilieva, B. Italia i kulturata na balgarskoto Vazrazhdane. Prevodi i literaturni vliyania. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo Neofit Rilski, 244 s.*)
- Илиева, Л. (2018)** Предговор. – В: Берон, П. Буквар с различни поучения. София: Българска история. (*Ilieva, L. Predgovor. – V: Beron, Petar. Bukvar s razlichni pouchenia. Sofia: Balgarska Istorija.*)
- Киселков, В. (1963)** Софроний Врачански: Живот и творчество. София: Издателство на БАН, 231 с. (*Kiselkov, V. Sofroniy Vrachanski: Zhivot i tvorchestvo. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 231 s.*)
- Крония, А. (2018)** "Царството на Славяните" на Мавро Орбини (1601) и "История славянобългарска" на монах Паисий (1762). // *Електронно списание LiterNet*, № 11 <<https://litenet.bg/publish32/arturo-kronia/orbini-paisii.htm>> (02.09.2020). (*Kronia, A. "Tsarstvoto na Slavyanite" na Mavro Orbini (1601) i "Istorija slavyanobalgarska" na monah Paisii (1762). // Elektronno spisaniye LiterNet, № 11 <https://litenet.bg/publish32/arturo-kronia/orbini-paisii.htm> (02.09.2020).*)

- slavyanobalgarska" na monah Paisiy (1762). // *Elektronno spisanie LiterNet*, № 11 <<https://litenet.bg/publish32/arturo-kronia/orbini-paisii.htm>> (02.09.2020)
- Кувев, К. (1983)** Предговор. – В: Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки: Кирилобелозерски препис. София: Наука и изкуство. (*Kuev, K. Predgovor. V: Zhitieto na Stefan Lazarevich ot Konstantin Kostenechki: Kirilobelozerski prepis. Sofia: Nauka i izkustvo.*)
- Кузидова, И. (2015)** Повест за Акир Премъдри. // *Scripta Bulgarica* <<http://scripta-bulgarica.eu/bg/articles/povest-za-akir-premdri>> (02.09.2020). (*Kuzidova, I. Povest za Akir Premadri // Scripta Bulgarica* <<http://scripta-bulgarica.eu/bg/articles/povest-za-akir-premdri>> (02.09.2020))
- Минчев, М. (2000)** Предговор от преводача. – В: Спиридон, иеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском. Габрово: Луна, с. 5 – 14 (*Minchev, M. Predgovor ot prevodacha. – V: Spiridon, yeroshimonah. Istorija vo kratte o bolgarskom narode slavenskom. Gabrovo: Luna, s. 5 – 14*)
- Николова, Св. (1996)** „Стефанит и Ихнилат“ по пътя от изток на запад. – В: Стефанит и Ихнилат: Между добродетелта и безчестието. София: ГАЛ-ИКО, с. 7 – 13 (*Nikolova, Sv. „Stefanit i Ihnilat“ po patia ot iztok na zapad. – V: Stefanit i Ihnilat: Mezhdudobrodetelta i bezchestieto. Sofia: GAL-IKO, s. 7 – 13*)
- Николова, Св. (2004)** За най-стария български препис на „Варлаам и Йоасаф“. // *Paleobulgarica/Starobulgaristika*, № 1, с. 3 – 41. (*Nikolova, Sv. Za nay-stariya balgarski prepis na „Varlaam i Yoasaf“. // Paleobulgarica / Starobulgaristika, № 1, s. 3 – 41*)
- Пенев, Б. (1976)** История на новата българска литература. Т. 1, София: Български писател, 760 с. (*Penev, B. Istorija na novata balgarska literatura. T. 1, Sofia: Balgarski pisatel, 760 s.*)
- Теодоров-Балан, А. (1906)** Софроний Врачански: за стогодишнината на новата българска печатна книга (1806 – 1906). София: Българското Книжовно Дружество от фонд „Напредък“, 139 с. (*Teodorov-Balan, A. Sofroniy Vrachanski: za stogodishninata na novata balgarska pechatna kniga (1806 – 1906). Sofia: Balgarskoto Knizhovno Druzhestvo ot fond „Napredak“, 139 s.*)
- Тотоманова, А.-М. (1993)** Бележки. – В: Константин Костенечки. Съчинения: Сказание за буквите; Житие на Стефан Лазаревич. София: Славика, с. 197 – 209. (*Totomanova, A.-M. Belezhki. – V: Konstantin Kostenechki. Sachinenia: Skazanie za bukвите; Zhitie na Stefan Lazarevich. Sofia: Slavika, s. 197 – 209*)
- Трайков, В. (2000)** Андрия Качич Миошич и Паисий Хилендарски. – В: Българи и хървати през вековете. Андрия Качич Миошич и българияте. София: Гутенберг 2000, с. 65 – 72. (*Traykov, V. Andria Kachich Mioshich i Paisiy Hilendarski. – V: Balgari i harvati prez vekovete. Andria Kachich Mioshich i balgarite. Sofia: Gutenberg 2000, s. 65 – 72.*)
- Трендафилов, Хр. (2016)** Българският апокрифен летопис и Мавро Орбини. Шумен: Регионална библиотека Стилиян Чилингиров, 60 с. (*Trendafilov, Hr. Balgarskiat apocrifen letopis i Mavro Orbini. Shumen: Regionalna biblioteka Stiliyan Chilingirov, 60 s.*)
- Трифонов, Ю. (1940)** Зографска българска история. София: Издателство на БАН, 66 с. (*Trifonov, Y. Zografaska balgarska istoria. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 66 s.*)
- Христова, Б. (1992)** Предговор. В: – Спиридон, иеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском 1792: Юбилейно издание, посветено на 200-годишнината от създаването ѝ. София: ГАЛ-ИКО, с. 7 – 43. (*Hristova, B. Predgovor. – V: Spiridon, yeroshimonah. Istorija vo kratte o bolgarskom narode slavenskom 1792: Yubileyno izdanie, posveteno na 200-godishninata ot sazhdavaneto ѝ. Sofia: GAL-IKO, s. 7 – 43.*)
- Чиркович, С. (2012)** Мавро Орбини: живот и дело. – В: Il regno de gli Slavi – Царството на славяните. София: Орден на рицарите тамплиери на Йерусалим – Велик приорат България, с. 17 – 39. (*Chirkovich, S. Mavro Orbini: zhivot i delo. – V: Il regno de gli Slavi – Tsarstvoto na Slavyanite. Sofia: Orden na ritsarite tamplieri na Yerusalim – Velik priorat Balgaria, s. 17 – 39.*)
- Albert, Sh. L. (2008)** The Hebrew Barlaam and Joasaph: An Experiment in Jewish adab? – In: Bauden, F., A. Chraïbi, A. Gherseti. Le répertoire narratif arabe médiéval: transmission et ouverture. Geneve: Droz, p. 273 – 285.

- Boccali, G., S. Piano, S. Sani (2000)** Le letterature dell'India: la civiltà letteraria indiana dai Veda a oggi: principi, metodologie, storia. Torino: UTET, 613 p.
- Bozza, T. (1949)** Scrittori politici italiani dal 1550 al 1650: saggio di bibliografia. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 218 p.
- Brogi Bercoff, G. (1975 – 1976)** Il Pribevo e il Regno degli Slavi di Mauro Orbini. // Ricerche Slavistiche, № 22-23, p. 137 – 154.
- Brogi Bercoff, G. (1977 – 1979)** Il „Regno degli Slavi“ di Mauro Orbini e la storiografia europea del Cinquecento. // Ricerche Slavistiche, № 24-26, p. 119 – 156.
- Brogi Bercoff, G. (1979)** Il „Regno degli Slavi“ di Mauro Orbini e il „Copioso ristretto degli Annali di Rausa“ di Giacomo Luccari. – In: Studi slavistici in ricordo di Carlo Verdiani. A cura di Anton Maria Raffo. Pisa: Giardini, p. 41 – 54.
- Camariano, A. (1941)** Traducerea greacă a „Teatrului Politic“ atribuită greșit lui N. Mavrocordat, și versiunile Românești. // Revista istorică română, vol. 11-12, p. 216 – 261.
- Capasso, C. (1931)** Centuratori di Magdeburgo. – In: Enciclopedia Italiana, vol. 9, p. 755.
- Contini, R. (2005)** Il testo aramaico di Elefantina. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 113 – 139.
- Contini, R., C. Grottanelli (2005)** Introduzione. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 11 – 89.
- Cronia, A. (1940)** Il "Regno degli slavi" di Mauro Orbini (1601) e la "Istoriija Slavenoblgarskaja" del monaco Paisi (1762). Roma: Associazione italo-bulgara, 31 p.
- D'Angelo, E. (2009)** Introduzione. – In: Pietro Alfonsi. Disciplina clericalis. A cura di Edoardo D'Angelo. Ospedaletto, Pisa: Pacini, 2009, p. 1 – 30.
- Dell'Agata, G. (1989)** Il *Trattato* sulla Bulgaria nella traduzione russa del *Regno degli Slavi* di Mauro Orbini. // Europa Orientalis, № 8, p. 9 – 18.
- Dell'Agata, G. (1990)** La traduzione russa del *Regno degli Slavi* di Mauro Orbini. – In: Brogi Bercoff, G., M. Capaldo, Ja. Jerkov Capaldo, E. Sgambati. Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma: Carucci, p. 387 – 401.
- Dell'Agata, G. (2006)** Le fonti italiane nel progetto di emancipazione politico-culturale della Bulgaria di Sofronij Vračanski. – В: Българи и италианци през вековете в борби за независимост и държавност. По случай 200 г. от рождението на Джузепе Мацини (1805-1872). София: Гутенберг, с. 143 – 159 (*Dell'Agata, G. Le fonti italiane nel progetto di emancipazione politico-culturale della Bulgaria di Sofronij Vračanski. – V: Balgari i italiantsi prez vekovete v borbi za nezavisimost i darzhavnost. Po sluchay 200 g. ot rozhdenieto na Dzhuzepe Matsini (1805-1872). Sofia: Gutenberg, s. 143 – 159.*)
- Grottanelli, C., E. Dettori (2005)** La *Vita Aesopi*. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 167 – 175.
- Lazaris, S. (2020)** A companion to byzantine science. Leiden; Boston: Brill, 658 p.
- Lusini, G. (2005)** La *Storia di Ahiqar* in versione etiopica. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 255 – 266.
- Nicolini, F. (1937)** Baronio Cesare. – In: Enciclopedia Italiana, T. VI, p. 225 – 227.
- Papademetriou, J. -Th. (1961)** The Sources and the Character of Del Governo de Regni. – In: Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 92, p. 422 – 439.
- Parpola, S. (2005)** Il retroterra assiro di Ahiqar. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 91 – 112.
- Rostagno Giaiero, P. (2005)** Tre recensioni arabe della Storia di Ḥayqār. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 227 – 253.

- Salierno, V. (2007)** Il Panchatantra o liber Kalilae et Dimnae. // <<https://www.salernoeditrice.it/wp-content/uploads/2016/09/kalila.pdf>> (02.09.2020)
- Skowronski, M., M. Marinescu (1992)** Die „Volksbücher“ Bertoldo und Syntipas in Südosteuropa: Ein Beitrag zur Kulturvermittlung in Griechenland und Bulgarien vom 17. bis 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang, 511 p.
- Ștrempel, G. (1992)** Catalogul manuscriselor românești. Vol. IV. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Toloni, G. (2005)** Tobi e Ahiqar: sulle tracce di un racconto antico. – In: Contini, R., C. Grottanelli. Il saggio Ahiqar: fortuna e trasformazioni di uno scritto sapienziale. Il testo più antico e le sue versioni. Brescia: Paideia, p. 141 – 165.